

Inhoud

- I Vertolkers van de waarheid 11
- II Een wandeling in de sneeuw 15
- III Een wereld van verschil 20
- IV Propaganda als heilig middel 27
- V Een bloedige zondag 32
- VI Terug naar Odessa 38
- VII De geboorte van een schrijver 48
- VIII Assimilatie als doel 55
- IX Een halfslachtige communist in Moskou 60
- X De strijd om het dagelijks brood 73
- XI Ook Lenin deugde niet 90
- XII De hoofdingenieur van de ziel 104
- XIII Buigen of barsten 109
- XIV De willekeur van de tirannie 118
- XV De Goelag als staatsmuseum 131
- XVI Een succesvol Sovjetschrijver 134
- XVII De klop op de deur 147
- XVIII Intermezzo in het huis van Paustovski 155
- XIX De executie van een schrijver 162
- XX De Grote Patriottische Oorlog 179
- XXI Stalingrad 199
- XXII In de stad Berditsjev 210
- XXIII De generale repetitie van een moordpartij 231
- XXIV Stad van de nieuwe Joden 241
- XXV Ontgoocheling op een schavot 254

xxvi	Berlijn 1945	273
xxvii	Hoop op een betere wereld	279
xxviii	Eeuwige nagedachtenis	294
xxix	Op familiebezoek	298
xxx	De arrestatie van een boek	305
xxxI	Begrafenis tegen wil en dank	316
xxxII	Een nieuw museum in Moskou	328

Woord van dank 335

Geraadpleegde literatuur 337

Register 341

Vertolkers van de waarheid

Sommige boeken vertellen zo overtuigend de waarheid dat ze een bedreiging vormen voor regimes die leugens verkondigen. Vasili Grossmans *Leven en lot* is zo'n boek. In dit in 1960 voltooide epos over de Sovjet-Unie tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt een meedogenloze dictatuur neergezet, waarin de grillen van één man, Josif Stalin, ieders lot bepalen. Verraad, wantrouwen en angst domineren er het dagelijks bestaan zowel aan het front als in het achterland. Van menselijkheid is, op een enkele uitzondering na, geen sprake meer. Leven is een kwestie van overleven geworden: de overheidsterreur kan elk moment toeslaan.

Daarnaast wordt in deze grootse roman het communisme aan het nationaalsocialisme gespiegeld, waarbij de verschillen tussen beide totalitaire systemen minimaal zijn. Voor zulke kritiek bleek het Sovjetregime uiterst gevoelig. Want anders dan dissidente schrijvers zoals Aleksandr Solzjenitsyn was Vasili Grossman een gewaardeerd Sovjetauteur, die deel uitmaakte van de officiële literatuur. Veel van zijn boeken waren nationale bestsellers en beleefden torenhoge oplages.

Zo'n succes was *Leven en lot* niet gegund, juist omdat de kritiek op het communistische systeem vanuit het perspectief van gelovige communisten werd beschreven en daardoor dubbel zo hard aankwam bij de Sovjetautoriteiten. Een paar maanden na voltooiing van het boek klopte de КГВ dan ook bij Grossman aan om het manuscript in beslag te nemen en het voorgoed te laten verdwij-

nen. Het boek was 'gearresteerd', zoals de wanhopige schrijver, die er tien jaar aan had gewerkt, het noemde. Dat hij toen niet ook zelf werd opgepakt, had alles te maken met de dooi onder partijleider Nikita Chroesjtsjov. Wel werden onder Chroesjtsjovs opvolger Leonid Brezjnef, die een maand na Grossmans dood aan de macht kwam en de totalitaire duimschroeven aandraaide, al zijn boeken uit de bibliotheken verwijderd en niet meer herdrukt.

Twintig jaar na de arrestatie van *Leven en lot* bleken er toch nog twee kopieën van het manuscript te bestaan, die door trouwe vrienden van de schrijver waren bewaard. De Sovjet-Unie werd inmiddels geleid door de liberale politicus Michail Gorbatsjov, die openheid over het stalinistische verleden nastreefde. Dankzij hem kon Grossmans meesterwerk eindelijk in Rusland verschijnen.

Ook het oeuvre van Isaak Babel verdween na zijn dood in 1940 uit bibliotheken en boekwinkels, alsof het nooit was geschreven. En al verscheen er drie jaar na zijn rehabilitatie in 1954 weer een selectie van zijn verhalen, het zou nog tot 1990 duren voordat een bijna volledige editie van zijn werk werd uitgebracht.

Anders dan Grossman vertelde Babel de waarheid over het Stalin-regime niet zozeer met wat hij schreef als wel met wat hij niet schreef. Halverwege de jaren twintig had hij naam gemaakt met zijn verhalenbundels *De Rode ruiterij* en *Verhalen van Odesa*. Sindsdien gold hij als een van de beroemdste schrijvers van de nieuwe Sovjet-Unie.

Toen in 1928 de relatieve vrijheid van Lenins Nieuwe Economische Politiek plaatsmaakte voor de rigide vijfjarenplannen van Stalin en iedereen zich ineens moest inzetten voor de industrialisatie van de nieuwe Sovjetstaat, werd het culturele leven aan banden gelegd en moesten ook schrijvers bijdragen aan de opbouw van het socialisme. Wie dat weigerde, werd het zwijgen opgelegd. Babel, die zich tot dan toe had aangepast, trok zich

terug uit het literaire leven en publiceerde geen serieus literair werk meer. In het vervolg schreef hij voor de bureaulade. Om een excuus te hebben voor zijn zwijgzaamheid zorgde hij ervoor dat hij voortdurend op reis was, zowel binnen de Sovjet-Unie als in Parijs en Brussel, waar zijn familie naartoe was geëmigreerd. Maar zowel dat zwijgen als zijn regelmatige verblijf in het buitenland maakte hem verdacht, alsof hij met zijn afwezigheid het Sovjetregime afkeurde.

Zijn vriendschap met de vrouw van het hoofd van de geheime politie, volkscommissaris van Binnenlandse Zaken Nikolaj Jezjov, deed hem uiteindelijk de das om. Toen Jezjov in mei 1939 in ongenade viel en Babel van spionage beschuldigde, luidde dat ook het einde van de gevierde schrijver in. Zijn manuscripten en aantekeningen werden bij zijn arrestatie in beslag genomen en verdwenen van de aardbodem. Na zijn executie restte alleen nog zijn brilletje.

Het tragische lot van Isaak Babel en Vasili Grossman heeft me altijd geboeid. Niet alleen vanwege hun indrukwekkende verhalen en romans of hun Joodse afkomst in een land waar het moderne antisemitisme is uitgevonden, maar ook omdat ik me niet kan voorstellen dat iemand schrijver wil zijn in een dictatuur, waar iedereen onafgebroken in angst leeft. Ook is het een raadsel voor me waarom iemand als Babel omging met de opperbeul van Stalin en waarom Grossman in 1937 zijn handtekening zette onder een belastende openbare brief, waarmee hij anderen mogelijk de dood in joeg. Deden ze dat uit trouw aan het socialisme? Waren ze overtuigd van het gelijk van de Partij, ook al liet die hun vrienden en familieleden arresteren en executeren zonder dat ze iets hadden misdaan? Waren ze naïeve idealisten, die het individuele belang opofferden ten gunste van het collectief en zagen ze zichzelf als ingenieurs van de ziel, zoals Stalin hen had genoemd? Of handelden ze gewoon uit angst?

Babel heb ik altijd een geestige, warme man gevonden: een levensgenieter, een vrouwenversierder, een moppentapper, een vermakelijke fabulant. Hij lijkt me ook iemand met wie je een prettige avond in het restaurant kunt doorbrengen, zonder dat hij je iets persoonlijks vertelt. Je zult daardoor nooit te weten komen wat er werkelijk in hem omgaat. En toch vergeef je hem dat, omdat het zo aangenaam toeven met hem is.

Bij Grossman ligt dat anders. Sinds ik zijn boeken heb gelezen, beschouw ik hem als iemand met wie ik urenlange gesprekken kan voeren. Menselijkheid en redelijkheid staan in die gesprekken centraal. Des te meer moeite heb ik dan ook met sommige van zijn daden. En juist daarom wil ik er begrip voor kunnen opbrengen, ook omdat ik me afvraag hoe ik zelf zou hebben gehandeld als ik in zijn positie had verkeerd.

Aan de hand van het leven en het werk van zowel Babel als Grossman wil ik reconstrueren hoe het bestaan van een succesvol Sovjetschrijver er in een van de wreedste periodes uit de Russische geschiedenis uitzag. Wat mocht je publiceren en wat niet, hoe streng was de censuur, hoe verhiel het regime zich tot je als je succes had, in welke kringen verkeerde je vanaf dat moment, wat moest je doen om niet gearresteerd te worden, en wat gebeurde er met je als je toch in ongenade viel?

Voor iemand zoals ik, die de Sovjet-Unie van Lenin, Stalin en Chroesjtsjov niet heeft meegemaakt, is het vrijwel onmogelijk om een bevredigend antwoord op die vragen te krijgen, omdat je je het dagelijks leven van die tijd alleen goed kunt voorstellen als je er zelf hebt rondgelopen. Ik roep daarom de hulp in van ooggetuigen en historici. De romans, verhalen en memoires van die paar Sovjetschrijvers, die de waarheid niet uit de weg gingen en daar soms met hun leven voor hebben betaald, doen de rest.

Een wandeling in de sneeuw

‘Dit moet je lezen als je de Sovjet-Unie wilt begrijpen!’ zei de slavist Marten Levendig tegen me toen hij op een avond in 1985 bij me langskwam. Hij hield een vuistdikke paperback in zijn grote handen, de vertaling van een roman van een Russische schrijver van wie ik nog nooit had gehoord. ‘Het is net uit en ik heb het in drie dagen tijd verslonden. Dit boek prikt alle leugens van de Sovjet-Unie door.’

Met zijn wijsvinger tikte hij op de tekst van de achterflap, die ik vluchtig las: de Slag om Stalingrad, geëvacueerden in het Russische achterland, Duitse concentratiekampen, de moord op de Joden. Het waren grote thema’s waarvan ik meende dat ik er genoeg over gelezen had. ‘Klinkt interessant,’ zei ik om ervan af te zijn, waarna we het over iets heel anders kregen.

Vier jaar later bezocht ik Marten in Moskou, waar hij inmiddels werkte als correspondent voor *De Telegraaf* en de *NOS*. Het was de periode van glasnost en perestrojka, het liberale wanhoops-offensief van ‘openheid’ en ‘herstructurering’, waarmee Sovjet-leider Michail Gorbatsjov sinds 1986 de vastgeroeste economie weer op gang wilde brengen. De Sovjet-Unie bestond nog en het communisme leek een eeuwig leven beschoren. In de winkels heerste de door de planeconomie veroorzaakte schaarste op bijna elk gebied. Vooral het tekort aan levensmiddelen leek door de hervormingen van Gorbatsjov te zijn toegenomen. Alleen wodka was in overvloed te krijgen.

Op een avond, na een verwoede, maar mislukte poging om in

het centrum van de Russische hoofdstad een paar ons vlees of wat groente voor het avondeten te bemachtigen, liep ik over de brede Koetoezovski prospekt. Er was die dag een dik pak sneeuw gevallen, wat me het gevoel gaf in een negentiende-eeuwse roman rond te lopen, zo verstild was de toch al zo vreemde wereld om me heen.

In de meeste appartementsgebouwen aan de statige avenue brandde licht. Vaak kwam het uit een kroonluchter, waarin slechts een enkel peertje brandde. In de woonkamers waar ik naar binnen gluurde, zag ik vooral oudere mensen, gekleed in grauwe jurken en pakken die uit de jaren dertig leken te dateren. Aan sommige muren hing een beeltenis van Stalin.

Terwijl de verse sneeuw onder mijn voeten knisperde, mijmerde ik over de Moskovieten die ik de afgelopen weken gesproken had, voornamelijk ouders en kennissen van mijn Russische vrienden in Amsterdam. Op een enkele uitzondering na waren het aardige, hartelijke mensen, die me, nadat ik eenmaal hun vertrouwen had gewonnen, als hun familie beschouwden.

Een van hen had zo ongeveer alles meegemaakt wat je in het Rusland van de twintigste eeuw kon overkomen: de revolutie van 1917, de daaropvolgende burgeroorlog, de collectivisatie van de landbouw, de Grote Terreur van de jaren dertig, de Tweede Wereldoorlog, de dooi onder Chroesjtsjov, de stagnatie onder Brezjnev. Zijn vrienden en familieleden waren aan het front gesneuveld, door de staat vermoord, opgesloten in een van de honderden kampen van de Goelag of naar het buitenland geëmigreerd. Ik kreeg het allemaal te horen, omdat ik een vreemde was, een toevallige passant met een gewillig oor, die al gauw weer naar zijn eigen land zou vertrekken.

Terug in de flat van Marten bleef ik over die verhalen nadenken. Mijn voorkeur voor het Rusland van de tsaren, Tolstoj, Toergenjev en Tsjechov maakte ineens plaats voor een interesse in de Sovjet-Unie van Stalin. In een opwelling liep ik naar Martens

boekenkast en nam er de dikke paperback uit die mijn vriend me in Amsterdam had aangeraden. Ik begon erin te lezen en kon niet meer ophouden. Gegoten in een dikke literaire overjas en geschreven in de traditie van Tolstoj's *Oorlog en vrede* bleek het de ondergrondse bijbel van de Sovjetsamenleving te zijn, het handboek van een totalitaire staat. De schrijver ervan heette Vasilij Grossman en zijn roman, die al in 1960 bleek te zijn voltooid, maar onmiddellijk door de autoriteiten was verboden en in beslag genomen, had de toepasselijke titel *Leven en lot*.

In de weken volgend op mijn indrukwekkende kennismaking met Grossman woedde er een zware sneeuwstorm in Moskou. Je kon de straat bijna niet op, zo guur, glad en koud was het ineens. Die weersomstandigheden boden echter een uitgelezen kans om me in Martens omvangrijke Russische bibliotheek te verschanzen en me te verdiepen in de Stalin-terreur en in de schrijvers die eraan ten prooi waren gevallen, zoals Anna Achmatova, Osip Mandelstam, Michail Zosjtsjenko, Boris Pilnjak, Michail Boelgakov en Isaak Babel.

Bij die laatste viel me op dat hij de wreedheden die hij op zijn pad was tegengekomen in een ironische en opvallend poëtische taal beschreef. Bruut geweld, obscene details en fijnzinnige, gepolitoerde metaforen wisselden elkaar in zijn verhalen af, met name in die over de pogroms in de Oekraïne, de Eerste Wereldoorlog, de revolutiedagen van 1917 en de Poolse veldtocht van 1919-1920, waaraan hij als oorlogscorrespondent van het Rode Leger deelnam.

Babel beschreef de menselijke wreedheid alsof hij ervan genoot. Zijn bezoeken aan de wilde feesten van de vrouw van Jezjov versterken dat vermoeden alleen maar. Volgens Nadezjda Mandelstam, de vrouw van de dichter Osip Mandelstam, zou Babel op de vraag van haar man wat hij bij de Jezjovs in godsnaam toch te zoeken had hebben geantwoord: 'Ik zou ze met geen vinger aanraken, ik snuif alleen hun geur op.' Ze zag het als een be-

vestiging van haar mening dat Babel gedreven werd door ‘een mateloze nieuwsgierigheid waarmee hij het leven en de mensen opnam’.

Grossman was daarentegen een realist van het zuiverste water, die in de eenvoudige, rechttoe-rechtaanstijl van Tolstoj schreef en het leed dat hij had ervaren net als de oude graaf een filosofische betekenis wilde geven. In de jaren volgend op Babels gewelddadige dood beleefde hij het hoogtepunt van zijn roem, eveneens als oorlogscorrespondent. Zijn realistische en vooral menselijke frontverslagen werden door de meeste Sovjetburgers verslonden.

Beide schrijvers maakten deel uit van de nieuwe intelligentsia, die na de Oktoberrevolutie van 1917 onder aanmoediging van het nieuwe regime was opgekomen. In die hoedanigheid moesten ze voldoen aan de literaire stijlregels van het socialistisch realisme, waarin de wederwaardigheden van stoere en dappere arbeiders die zich inzetten voor de revolutie en het socialisme vooropstonden. Het ging niet zonder slag of stoot, want tegelijkertijd probeerden ze zo min mogelijk concessies te doen aan wat ze als hun waarheid beschouwden.

Dat Babel op den duur bijna niets meer publiceerde en voornamelijk voor de bureaula schreef, was gezien zijn fascinatie voor geweld dan ook niet zo vreemd. Dat de tien jaar jongere Grossman gewoon doorschreef en in zijn verhalen en romans van voor 1941 het arbeidersleven heel wat minder heldhaftig neerzette dan was toegestaan, was echter des te merkwaardiger.

Ondanks hun kritiek waren beiden ervan overtuigd dat het communisme met zijn overtuigend klinkende ideologie van vrijheid, gelijkheid en broederschap de toekomst had. Dankzij de revolutie was er een einde gekomen aan de discriminatie van de Russische Joden, een bevolkingsgroep waar ze allebei deel van uitmaakten. In het vervolg hoefden ze niet meer te vrezen voor